

Регіональна диференціація доходів населення як показник соціальної безпеки суспільства

Розглянуто проблему нерівномірності у формуванні та розподілі доходів населення різних регіонів України як причину загрози соціальній безпеці суспільства. Наведено показники диференціації доходів за регіонами України та визначено низку причин, які не є формальними, але значно впливають на перерозподіл доходів та загострюють соціальні суперечності.

Ключові слова: регіональна диференціація заробітної плати, соціальна небезпека, валовий регіональний продукт, соціальні пріоритети розвитку регіону.

Диференціація доходів населення на будь-яких рівнях соціальної стратифікації, як правило, пов'язана із проблемою узгодження економічних інтересів суспільства. Коли вона набирає занадто серйозних значень, то може становити загрозу соціальній безпеці. У Законі України «Про основи національної безпеки України» до загроз національній безпеці у соціальній сфері, зокрема, віднесено: низький рівень життя та соціальної захищеності значних верств населення, негативні тенденції щодо зайнятості; небезпечне поглиблення майнового розшарування населення, бідність значної його частини; недостатність умов для формування середнього класу; падіння рівня здоров'я населення, незадовільний стан системи його охорони; зменшення чисельності населення та його природного приросту та ін. [1].

Як зауважують О. Хомра та Т. Русанова, в основі критеріїв соціальної безпеки повинні бути «...порогові значення – граничні величини, вихід за межі яких перешкоджає нормальному перебігу соціальних процесів і призводить до формування негативних руйнівних тенденцій у забезпеченні соціальної безпеки» [2]. Як правило, загрозу становить не лише саме явище, а насамперед системні чинники, що його зумовлюють й призводять до неефективності впровадження державної соціальної політики, невідповідності між визначеними соціальними пріоритетами та ходом реформування економіки країни.

Соціальні ризики в Україні мають певні особливості їх накопичення. О. Новікова виділяє декілька факторів ризику, які можуть спричинити загрозу соціальній безпеці українського суспільства: 1) збереження ще з радянських часів низького рівня та якості життя населення, низької продуктивності та оплати праці, низького культурного рівня населення, працівників та управлінців, психології соціального утримання тощо; 2) специфіка функціонування регіональної економіки (ризики безробіття, бідності, безпритульності, соціальної дезінтеграції та ін.); 3) не виплати та заборгованість із зарплат, пенсій і стипендій; 4) абсолютне зубожіння населення; 5) корозія соціальних цінностей; 6) тінізація відносин у всіх сферах економіки; 7) корупція та ін. [3]. Ще однією з таких загроз, на наш погляд, є надмірна диференціація доходів населення, що проживає у різних регіонах, зайняте в різних галузях, має неоднакові умови щодо отримання освіти, соціальних послуг, місця роботи тощо. Це також стосується регіональної диференціації доходів та видатків місцевих бюджетів разом із трансфертами як загалом, так і в розрахунку на одну особу.

Мета статті – на основі аналізу даних офіційної статистики визначити відмінності в структурі, розмірах та способах отримання доходів населення різних регіонів України, а також показати регіональну специфіку формальних та неформальних механізмів виникнення соціальної диференціації за доходами в умовах трансформаційного суспільства.

Проблема диференціації суспільства є предметом багатьох наук, у першу чергу, соціології, права, економічної теорії, соціальної психології. Найвідоміші дослідження цієї проблеми знаходимо у працях М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Парето, П. Сорокіна, Дж. Коулмана, А. Маслоу, К. Маркса, Т. Парсонса. Різні аспекти цих проблем, які стосуються сучасного трансформаційного суспільства, розглядаються у працях О. Амоші, І. Діскіна, Я. Жаліло, Ю. Зайцева, Т. Заславської, Е. Лібанової, І. Мостової, О. Новікової, О. Осауленко, Р. Ривкіної, В. Сікори, Г. Явлінського та ін.

Показники доходної диференціації розрізняються за низкою ознак: 1) *за розмірами доходів* (прожитковим мінімумом, фактичною вартістю продуктового кошика, за енергетичною цінністю добового раціону харчування, за стандартами ООН для країн Центральної та Східної Європи); 2) *за структурою витрат* (наприклад, питомою вагою витрат на харчування у сукупних витратах або доходах); 3) *за фіксованою часткою середньодушових доходів або витрат, вартістю реального мінімуму споживання*, які розраховуються на основі фактичної вартості харчування найбільш бідного населення країни (20% загальної чисельності); 4) *ресурсні* (з уваги на реальні можливості надання допомоги з бюджетних коштів).

Середньомісячні грошові доходи одного домогосподарства в Україні у 2008 р. склали 2892,8 грн. Основними джерелами доходів залишалися заробітна плата (49,4%) та соціальні виплати (23,1%), доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості (5,3%), грошова допомога від родичів (6,8%). Варто зазначити, що певна частина доходів (у тому числі й заробітної плати) приховувалася в тіні, й тому економісти більше були схильні аналізувати нерівномірність розподілу не за доходами, а за видатками.

Однак для точнішої оцінки диференціації суспільства важливо використовувати не показники доходів, а розміри накопиченого багатства. Такі розрахунки з 1970-х років проводилися в США й показали, що максимальна квінтільна стратифікація за доходами складає 41:5, а за багатством – 76:0,2 (у 380 разів) [3]. В офіційній українській статистиці вже напрацьована низка методологічних інструментів виявлення масштабів багатства населення, а саме: періодичні звіти з якості умов життя, дані соціологічних обстежень самооцінки домогосподарствами рівня їхніх доходів, середні показники забезпечення населення житлом, земельними ділянками, товарами довгострокового використання, розміри споживання основних видів промислових товарів та продуктів харчування. Існують також дані про сукупні ресурси та сукупні витрати, масштаби споживання і заощаджень. На наш погляд, варто ще сконцентрувати увагу на визначенні вартісної оцінки нагромадженого багатства з метою використання такої інформації для контролю граничних масштабів диференціації населення та проведення відповідної соціально-економічної політики з боку держави.

Практика досліджень соціальної доходної диференціації суспільства свідчить, що найреальніше можна виявити її тенденції лише за допомогою вибіркового обстеження умов життя домогосподарств та самооцінки добробуту опитуваних. Такі дослідження в Україні, наприклад, у 2007 р. показали, що із 6538,8 тис. осіб

за їхніми оцінками лише у 8,3% було достатньо доходів і вони робили заощадження; у 56,5% доходів було достатньо, але заощаджень вони не робили; 31,2% постійно відмовляли собі в найнеобхіднішому (крім харчування); 4% опитуваних не вдавалося забезпечити себе навіть достатнім харчуванням. За результатами опитування, 59% респондентів зарахували себе до бідних, 39% – до небідних, але ще не до представників середнього класу, до представників середнього класу – 2%, вважали себе заможними лише 0,01% респондентів. Така структура відповідей була характерна майже для всіх груп респондентів незалежно від місця проживання та наявності дітей. Разом з тим, серед багатодітних домогосподарств бідними себе вважали більш ніж дві третини домогосподарств [4]. У 2008 р. зростає частка домогосподарств, які надали високу оцінку своїм річним доходам (грошей вистачало навіть на заощадження) – з 8,3% до 13% і зменшилася на 1,5 в. п. питома вага респондентів, які оцінили рівень своїх доходів як незадовільний. Майже дві третини обстежених домогосподарств оцінили рівень своїх доходів як достатній, третина – як дохід, достатній для нормального харчування, але вони обмежували себе у споживанні непродовольчих товарів та послуг. Разом з тим 3% домогосподарств, а серед багатодітних – 5%, не змогли забезпечити себе навіть достатнім харчуванням (у 2007 р. – відповідно 4% та 14%) [5].

Для працюючих осіб показником диференціації доходів населення за регіонами є заробітна плата (рис. 1).

Так, найвищі показники середньомісячної заробітної плати у 2008 р. мали жителі м. Києва (3077 грн.), Донецької області (2031 грн.), Дніпропетровської області (1886 грн.), Луганської області (1809 грн.). Середній показник по Україні

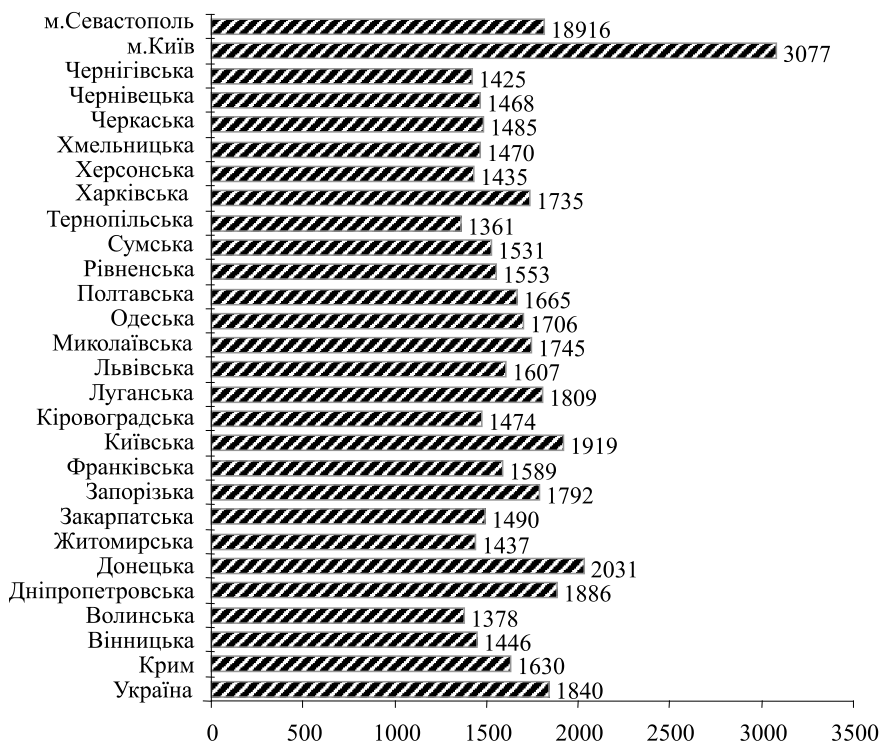

Рис. 1. Диференціація розмірів середньомісячної зарплати в регіонах України в серпні 2009 р., грн.

складав 1840 грн., а найнижчі показники – в Тернопільській (1361 грн.), Чернігівській (1425 грн.), Херсонській (1435 грн.) областях. Розрив між граничними величинами складає 2,26 разу [6].

Оскільки розміри зарплати мають визначатися, у першу чергу, продуктивністю праці, важливо порівнювати співвідношення регіонального рівня середньої заробітної плати та валового регіонального продукту (ВРП), розрахованого на 1 особу. Аналіз регіонів за цим показником підтверджує факт поглиблення диференціації територіального розвитку. Найвищий рівень валового регіонального продукту по областях розрізняється у 2,8 разу, а порівняно з м. Києвом – у 6,23 разу. У 2007 р. (напередодні фінансово-економічної кризи) темпи зростання цих показників у середньому по Україні були порівнюваними (106%), однак було зафіксовано спад обсягу валового регіонального продукту в Івано-Франківській та Миколаївській областях на 1-4%, а показник середньомісячної зарплати в цих областях зріс більше як на 5%. При цьому, в Черкаській області зростання валового регіонального продукту становило 120%, в Одеській області – 111%, а темпи зростання заробітної плати відповідно склали 107,1% та 105,3%.

На рис. 2 показано співвідношення показників зростання реальної заробітної плати та валового регіонального продукту в Україні за 2008 р.

З наведеного (рис. 2) бачимо, що реальна заробітна плата за 2008 рік в усіх регіонах України зменшилася (лінія індексу реальної заробітної плати розташована всередині кола, що показує 100%). Найсуттєвіше падіння спостерігалось у Донецькій та Дніпропетровській областях, відповідно – до 84% та 85,1%. Найменші показники спаду рівня реальної заробітної плати – у Закарпатській, Чернівецькій та Тернопільській областях, відповідно – до 95%, 94,3% та 94,1% при зростанні валового регіонального продукту на 4-6%. Разом з тим, у Черкаській, Кіровоградській,

Рис. 2. Порівняння зміни реальної заробітної плати та валового регіонального продукту за регіонами України у 2008 р.

Одеській областях при високих темпах зростання валового регіонального продукту (відповідно: 115,8%, 113,7% та 110,9%) реальна зарплата знизилася на 9–12% [7]. Як бачимо, останнім часом спостерігаються тенденції до посилення ролі менш розвинутих регіонів у розподілі ресурсів, що пояснюється, зокрема, наявністю можливостей активізації незадіяних раніше чинників: сприятливого гео економічного положення, прикордонного розташування, використання дешевої робочої сили тощо.

Неузгодженість у тенденціях зміни названих показників підтверджує той факт, що регіональна диференціація доходів зумовлена також низкою факторів, які безпосередньо не пов'язуються із динамікою регіонального продукту або не можуть бути виявлені з різних причин. На підтвердження цієї думки наведемо деякі аргументи.

1. Значна сума доходів українців формується за рахунок переказів трудових мігрантів. За 2008 рік загальна сума цих коштів склала близько 8,5 млрд. дол., тобто приблизно 8% ВВП. Ці гроші дають майже 20% доходів на душу населення [8]. Різні регіони розрізняються за чисельністю тих, хто має родичів-заробітчан за кордоном. За даними соціологічних досліджень, найбільший досвід роботи за кордоном у жителів західних областей – 36,6% (кожна третя родина), мешканців центрального і східного регіонів – 26,4 та 21,4%, жителів південних областей – 15,4 [9]. Міграція розрізняється за країнами. У різних країнах – різні заробітки. Серед країн з високою заробітною платою мігрантів особливо слід виділити Ірландію (3125 дол. на місяць), Швейцарію (2300), країни Бенілюксу (1600-1675), Німеччину (1300) та Італію (934). Значно меншим є дохід українців, які працюють у країнах Східної Європи: Чехія – 527 дол. на місяць, Румунія і Словаччина – 430, Росія – 371[10].

Жителі західних областей мігрують переважно в країни Європейського Союзу, де мають можливість отримувати найбільші доходи. Так, у 2008 р. тільки у Чернівецьку область заробітчани переказали валюти на майже 200 мільйонів доларів. Це майже вдвічі більше за обласний бюджет (883 млн. грн., за нинішнім курсом – приблизно 110 млн. дол.). Протягом 2008 р. банківські та фінансові установи області виплатили фізичним особам за переказами, що надійшли з-за кордону, в тому числі за міжнародними платіжними системами (Western Union, Money Gram, Anelik, VIGO тощо), 132,3 млн. дол. США, 42,2 млн. євро [11].

2. Офіційні показники оплати праці набагато нижчі від їх реальних значень. Така ситуація пов'язана з надто високими податками на заробітну плату й приховуванням тіньових доходів. Загальні доходи можна частково виявити шляхом аналізу інших показників (банківських депозитів, цін на 1м² придбаного житла, вартості придбаних автомобілів тощо). Отже, реальна диференціація доходів невідома. Цю ситуацію можна частково виправити, проаналізувавши структуру споживчих витрат населення різних регіонів, адже на початку 1990-х років майже всі заощадження були втрачені.

3. Як не дивно, але найнижчим є значення регіонального індексу людського розвитку (ІЛРР) у промислово розвиненій Донецькій (0,401 – 27 позиція) та Луганській (0,416 – 26 позиція) областях, а в аграрних та відносно бідних областях Закарпатській та Полтавській ІЛРР складає 0,511(5 і 6 позиції) [13].

4. Визначення регіональних рівнів абсолютної та відносної бідності¹ в Україні показує дуже високу кореляцію між ними ($r = 0,959$). Регіональна варіація та-

¹ Відносна бідність визначає положення окремої людини або сім'ї у порівнянні із середнім прибутком по країні. Межа абсолютної бідності розраховується за вартістю мінімального споживчого кошика, складеного з продуктів, необхідних для одержання певної кількості калорій.

кож доволі значна: 150,7% середнього показника відносної бідності по Україні та 120,3% відносно показника абсолютної бідності. Суттєво розрізняється по регіонах й частка працівників, яким нарахована заробітна плата, нижча за прожитковий мінімум для працездатної особи. Так у вересні 2008 р. у Тернопільській області ця частка складала 20,1%, у Чернівецькій – 19,1, в Одеській – 19,1, Волинській – 18,4%; найменше значення цього показника у м. Києві та у Донецькій обл. – по 6,7% [14].

Із аналізу наведених даних про регіональну диференціацію доходів в Україні можна зробити деякі важливі висновки:

1. Проблема регіональної диференціації доходів населення пов'язана з низкою явищ не лише економічного, але й соціального, правового, культурно-історичного характеру.

2. Надмірна диференціація створює реальну загрозу соціальній безпеці українського суспільства, оскільки породжує сепаратистські настрої, політичні суперечності, здійснює негативний вплив на соціально-психологічну стабільність у тих регіонах, де високі показники міграції робочої сили за кордон, породжує сумніви щодо соціальної справедливості та ефективності ринкової трансформації економіки і державного управління соціально-економічними процесами.

3. Для попередження загроз соціальної безпеки суспільства, пов'язаних із небезпечною регіональною диференціацією доходів, необхідно чітко розуміти природу цього явища, здійснювати соціологічні дослідження масштабів та чинників диференціації, включити у предмет цих досліджень аналіз розмірів накопиченого багатства та джерел його зростання.

Це важливо враховувати при розробці стратегій економічного і соціального розвитку регіонів.

Зважаючи на висвітлені факти та розуміючи загрозу подальшого загострення соціальних суперечностей, пов'язаних із значною регіональною диференціацією доходів, ми вбачаємо подальші напрями аналізу цієї проблеми в комплексному дослідженні соціального розвитку регіонів з метою виявлення реального стану причин диференціації, запобігання критичних значень її показників та визначення принципів соціальної стратегії розвитку регіонів.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про основи національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №39.
2. Хомра О. У. Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії [Електронний ресурс] / О. У. Хомра, Т. Є. Русанова // Стратегічна панорама. – 2005. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/title.htm>.
3. Новікова О. Оцінка соціальних ризиків в регіонах України як підстава для прийняття управлінських рішень щодо їх подолання [Електронний ресурс] / О. Новікова. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/July08/08.htm>.
4. Olsen, Marvin E. Societal dynamics: exploring macrosociology. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall, 1991, p. 381-383.
5. Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня своїх доходів. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

6. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2009/gdn/sdrsd/sdrsd_2008.htm.
7. Сфера соціально сектору. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2009/gdn/reg_zp_p/reg_zpp09_u.htm.
8. Валовий регіональний продукт. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2009/so_ek_r_u/soekru_rr/07_2009/page_01.htm.
9. Державний комітет статистики у справах національностей і релігій. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid>.
10. Дженкова В. І. Внутрішні та зовнішні виміри регулювання міграційних процесів / В. І. Дженкова, Н. М. Левченко, І. В. Реліна // Економічний простір. 2009. – №24. – С. 24.
11. Гайдучий А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність / А. Гайдучий. – Дзеркало тижня. – 2007. – № 15 (644). – [21–27 квітня].
12. За даними прес-служби управління Національного банку в Чернівецькій області // Молодий буковинець. –2009 – 25 вересня.
13. Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік. Людський розвиток і європейський вибір України. ПРООН Україна, травень 2008 р. – С. 83; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.un.org.ua/files/national_hdr_ukr.pdf.

Галушка З.И. Региональная дифференциация доходов населения как показатель социальной безопасности общества.

Рассматривается проблема неравномерности формирования и распределения доходов населения разных регионов Украины как причина угрозы социальной безопасности общества. Приведены показатели дифференциации доходов по регионам Украины, определены причины, которые не являются формальными, но значительно влияют на перераспределение доходов и обостряют социальные противоречия.

Ключевые слова: региональная дифференциация заработной платы, социальная опасность, валовой региональный продукт, социальные приоритеты развития региона.

Galushka Z.I. Regional Differentiation of Profits of Population as Index of Social Safety of Society.

The problem of unevenness of the forming and allocation of profits of population of different regions of Ukraine as reason of threat to social safety of the society has been examined. The indexes of differentiation of profits in the regions of Ukraine have been presented, reasons, which are not formal, but considerably influence on the redistribution of profits and sharpen social contradictions, have been determined.

Key words: regional differentiation of salary, social danger, gross regional product, social priorities of development of the region.

Надійшло 30.03.2009 р.